

Colofon

TMA 66, 2022
33ste jaargang
Prijs los nummer: €12,-

Het *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* is een onafhankelijk tijdschrift dat aandacht besteedt aan actueel archeologisch onderzoek in de mediterrane wereld, in het bijzonder verricht vanuit Nederland en België. Bijdragen van lezers kunnen al dan niet verkort door de redactie worden geplaatst. TMA werkt met single blind peer review.

TMA verschijnt twee keer per jaar. Opgave kan schriftelijk of via onze website. Een abonnement kost €20,-. Studenten betalen €15,- (onder vermelding van studentnummer). Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december en wordt automatisch verlengd, tenzij een maand van tevoren schriftelijk is opgezegd.

Adres:
Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Bankgegevens:
Stichting ter Ondersteuning Oudheidkundig Onderzoek
IBAN: NL14INGB0005859344
BIC: INGBNL2A

KvK: 41014777

TMA online:
– tijdschrift@mediterrane-archeologie.nl
– tijdschrift.mediterrane-archeologie.nl
– rug.academia.edu/TMATijdschriftvoorMediterraneArcheologie
– facebook.com/mediterranearcheologie

Redactie:
Remco Bronkhorst, Danise van Hal, Sjoukje Kamphorst (hoofdredacteur), Rian Lenting, Yannick de Raaff, Sandra de Regt, Tanya Sieiro van der Beek, Caroline van Toor (hoofdredacteur), Robin van Vliet, Marcello de Vos, Renée de Vries.

Adviesraad:
Prof. dr. P.A.J. Attema (RUG)
Prof. dr. G.J.M.L. Burgers (VU)
Prof. dr. R.F. Docter (UGent)
Prof. dr. E.M. Moormann (RU)
Prof. dr. J. Poblome (KULeuven)
Dr. W.D.J. van de Put (NIA)
Dr. T.D. Stek (KNIR)
Prof. dr. M.J. Versluys (UL)
Dr. G.J.M. van Wijngaarden (UvA)

Ontwerp omslag: Marcello de Vos
Opmaak binnenwerk: Hannie Steegstra

TMA komt tot stand in samenwerking met Barkhuis Publishing, Eelde

ISSN 0922-3312
81999/SOOO

Inhoudsopgave

Artikelen

- Van travertijnmeertjes naar zoutbronnen en harde kaas. De ontwikkeling van prehistorische pastorale systemen in de Umbro-Marchigianaanse Apennijnen (Italië)
Wieke de Neef 1
- Hellenistische marktgebouwen: een functievraagstuk
Dorien Slotman 11
- Wijn, winst en waarschijnlijkheid. Het rendement van Columella's wijngaard
Bart Danon 18
- Collectieve arbeid en monumentale architectuur in Romeinse gemeenschappen. Een crossculturele benadering
Tjark Blokzijl 25
- From clay pits to waste dumps: the business with African Red Slip Ware
Carina Hasenzagl 33

Recensies

- Kale Akte, the Fair Promontory. Settlement, Trade and Production on the Nebrodi coast of Sicily, 500 BC-AD 500
Peter Attema 40
- Isopoliteia in Hellenistic Times
Sjoukje Kamphorst 42
- Digital cities: between history and archaeology
Chiara Piccoli 45

Introducties op lopend onderzoek

- Salt and power. Early states, Rome and resource control
Peter Attema & Luca Alessandri 48

Introducties op lopend onderzoek (vervolg)

Early Mycenaean domestic architecture: integrating social and digital archaeology <i>Yannick de Raaff</i>	49
Arrival of the Attalids. Regional identity and local impact of Pergamon religion politics <i>Tanya Sieiro van der Beek</i>	50
The closed sea and the open market: pottery and socioeconomic change in the Late Byzantine/ Frankish Aegean (12th-15th centuries AD) <i>Mink van IJzendoorn</i>	51
Multiculturality and mortuary practices. Shifting identities in Hellenistic and Roman Thessaloniki <i>Caroline van Toor</i>	52

Redactioneel

Het themanummer (nr. 66) van onze 33ste jaargang is gewijd aan de grondslag van elke economie: productie en distributie. Gewassen werden verbouwd, grondstoffen werden gedolven, verzameld of anderszins gewonnen, en deze ruwe materialen werden verwerkt tot etenswaren, halffabricaten, gebruiksvoorwerpen en natuurlijk gebouwen. We geven u in het vervolg een indruk van de verschillende manieren waarop de auteurs invulling geven aan dit thema.

We openen met het artikel waarvoor we het verst teruggaan in de tijd: Wieke de Neef focust op economische systemen van samenlevingen in Italië tijdens de Bronstijd en het belang van zwavel, zout en de ontdekking van harde kaas. Ze onderzoekt hoe en waarom de hooglanden onderdeel werden van het boerenbestaan in Centraal Italië in de prehistorie. Om deze vraag te beantwoorden bestudeert De Neef de relatie van mensen en hun natuurlijke en sociale omgeving (de *human ecology*-benadering). Ze kijkt dus niet alleen naar klimaatverandering, maar ook naar ontwikkelingen in nederzettingenpatronen en de manier waarop de beschikbaarheid van bepaalde grondstoffen weer nieuwe mogelijkheden bood.

Hierna maken we een enorme sprong in de tijd, want Dorien Slotman neemt ons mee naar marktgebouwen in Hellenistisch Klein-Azië. Foto's van ruïnes uit de Oudheid zijn iedereen wel bekend, maar hoe kom je van de resten van gebouwen tot een interpretatie van de functie van een dergelijk gebouw? Slotman neemt een groep gebouwen die als 'marktgebouw' zijn bestempeld en laat zien dat het bijzonder lastig is om op basis van alleen architectuur iets over de functie van een antiek gebouw te zeggen.

Bart Danon onderzoekt vervolgens hoe wetenschappers mogelijk beter onderbouwde uitspraken kunnen doen over sociaaleconomische data in de Oudheid, zoals het bbp, of bevolkingsaantallen. Uitspraken hierover zijn lastig omdat er veel variabelen zijn en omdat data uit de Oudheid onvermijdelijk fragmentarisch zijn. Danon is daarom een voorstander van het gebruik van probabilistische modellen. Deze modellen zijn geschikt voor het berekenen van antieke statistieken, omdat ze open zijn over de onzekerheden in de data. Om te laten zien hoe een methode die gebruikmaakt van probabilistische modellen kan werken, berekent hij in zijn artikel het mogelijke rendement van een Romeinse wijngaard.

Voor het artikel van Tjark Blokzijl blijven we in de Romeinse periode, maar verbreden we onze blik: Blokzijl kijkt naar de manier waarop in andere vroege samenlevingen (van Amerika tot het oosten van Azië) collectieve arbeid werd verricht, omdat bronnen voor dit soort arbeid in de Romeinse wereld schaars zijn. Meer specifiek kijkt hij naar de manier waarop collectieve arbeid – waarbij leden van een gemeenschap gezamenlijk aan een bouwproject werken – bijdroeg aan het gevoel van saamhorigheid. Vervolgens laat hij zien hoe een dergelijk vergelijkend perspectief inzicht kan bieden in de casestudie Ameria (in Umbrië).

Het laatste artikel in het nummer neemt ons mee naar de eerste tot de zevende eeuw na Christus. Carina Hasenzagl bespreekt aardewerk dat bekend staat onder de Engelse term *African Red Slip Ware* (ASR): een roodkleurig type aardewerk dat bij opgravingen in de hele mediterrane wereld wordt teruggevonden en dat geproduceerd werd in Noord-Afrika. Hoewel archeologen bij aardewerk vaak juist het einde van het proces productie-distributie-consumptie zien, valt er ook veel te ontdekken over het begin van het proces. Bij ASR kun je aan de buitenkant van een bord of beker weinig verschillen ontdekken, maar Hasenzagl laat zien hoe macroscopische analyse van de *fabric* (samenstelling van de klei), te zien als je een stuk aardewerk breekt, wel verschillen laat zien.

Daarnaast vindt u in dit nummer ook weer recensies van actuele literatuur en diverse introducties op nieuw onderzoek.

Ook willen we u erop attenderen dat het tweede supplement in het bestaan van TMA van de drukpers is gerold. De bundel met de titel *Breaking Boundaries – Connecting the Aegean Bronze Age. Proceedings of the third Scapecon Conference* is in beperkte oplage gedrukt. Stuur ons een e-mail als u een exemplaar wilt bestellen. Voor meer informatie verwijzen we u graag door naar onze website. Onze gegevens zijn te vinden in het colofon.

Tot slot het heuglijke nieuws dat er sinds enkele maanden een cohoofdredacteur is aangetreden. Namens de redactie wensen we u dus voortaan samen veel leesplezier!

Sjoukje Kamphorst & Caroline van Toor

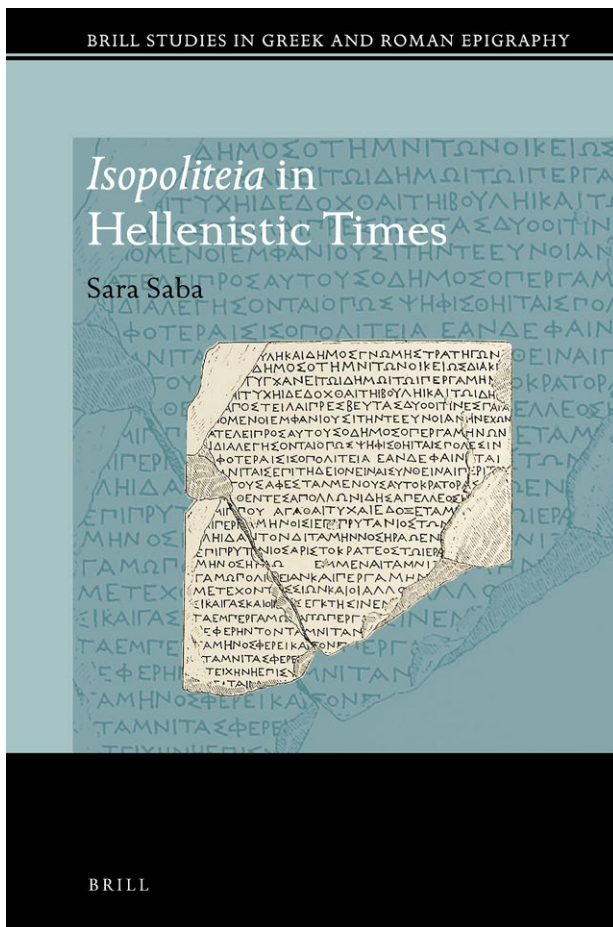
TAALHUIS AMSTERDAM

Huis voor mediterrane talen

- leer Italiaans, Spaans, Frans, Turks, Grieks, Arabisch, Hebreeuws, Farsi of Latijn
- kleine groepen
- docenten zijn moedertaalsprekers
- interactieve en communicatieve lessen
- culturele evenementen en taalreizen
- op locatie in Amsterdam en online

www.taalhuisamsterdam.nl
info@taalhuisamsterdam.nl

Isopoliteia in Hellenistic Times

Sara Saba

Brill, Leiden, 2020.

ISBN 9789004425699, €105,00 (of paperback €25,00, alleen via aangesloten universiteiten).

Saba geeft in haar boek een frisse analyse van het begrip *isopoliteia*, dat zoveel betekent als ‘gelijk burgerschap’. Met dit diplomatieke instrument konden Hellenistische poleis potentieel burgerschap verlenen aan de burgers van een andere stad. Het werd daardoor onder bepaalde voorwaarden mogelijk voor burgers van stad A om in stad B dezelfde rechten te gaan genieten als de andere burgers van die stad – en andersom. Deze meestal wederzijdse burgerschapsconcessie vinden we terug in verdragen of eredecreten die werden uitgewisseld tussen steden, aan ons overgeleverd in inscripties. Het boek van Saba vormt een welkome aanvulling op dit specifieke onderwerp en op het gebied van Hellenistische epigrafie en institutionele geschiedenis in brede zin: de laatste uitgebreide studie over *isopoliteia*, van de hand van Wilfried Gawantka, stamt uit 1975.¹ Zoals we verderop zullen zien, zijn er wel enkele kritische kanttekeningen nodig.

Stellingname en benadering

De kracht van Saba's boek schuilt in haar antwoord op sommige bestaande opvattingen over de uitwisseling

van potentieel burgerschap tussen steden, waartegen ze stelling neemt in haar inleidende hoofdstuk. Gawantka maakte bijvoorbeeld gebruik van rigide modellen en definities, wat onder andere betekent dat *isopoliteia* veelal werd geïnterpreteerd als een instrument voor militaire samenwerking of territoriale expansie. Hierdoor bleef er weinig ruimte over voor een flexibele interpretatie van het variërende bronnenmateriaal. Ook vinden we bij Gawantka uitgebreide theoretische bespiegelingen over de mogelijke praktische resultaten van *isopoliteia*-verdragen. Over deze mogelijke praktische uitwerkingen bestaat echter geen enkele bron. Saba stelt op grond van deze redenen terecht dat Gawantka, en met hem het gros van de wetenschappers tot nu toe, *isopoliteia* te veel benaderde vanuit moderne opvattingen over machtsstructuren en uitwisseling (onder andere pp. 13-14, 27-29 over Gawantka en andere literatuur).

Saba maakt daarom zelf de belangrijke keuze om zich te beperken tot het analyseren van het nut van potentieel burgerschap op institutioneel vlak, als diplomatiek instrument (pp. 1-2). Deze insteek is veelbelovender voor het verkrijgen van een beter begrip van de sociaal-culturele realiteit van de Hellenistische wereld. Ze observeert scherp dat de term *isopoliteia* vaak niet in de verdragen zelf voorkomt: daarin worden enkel de daadwerkelijke voorwaarden en concessies van het potentieel burgerschap opgetekend (pp. 18, 22-27). Dit betekent dat het nuttiger is om per geval naar deze specifieke wettelijke bepalingen te kijken om te begrijpen wat een groot-schalige verlening van potentieel burgerschap zoal kon inhouden. In tegenstelling tot haar voorgangers verwacht Saba dus niet dat *isopoliteia* zich overal in de Griekse wereld zal openbaren als een eenvormig fenomeen waarvan de parameters eenduidig zijn vast te stellen.

Saba benadrukt bovendien de functie van *isopoliteia* als een concessie tussen poleis, met diplomatieke implicaties onafhankelijk van haar werkelijke consequenties. Daarmee stelt ze dit instrument in scherp contrast met gewone burgerschapsverleningen, die plaatsvonden tussen een polis en individuele burgers van andere steden, en die dus op een ander institutioneel niveau opereerden (p. 22). Hoewel dit een voor de hand liggende constatering lijkt, is het onderscheid bepalend voor het herkennen van *isopoliteia* als diplomatiek instrument in plaats van het te beoordelen als ‘leeg’ honorair instrument, zoals tot nog toe vaak gebeurde (pp. 15-16).

Zonder in al te rigide categorisering te vervallen, stelt Saba verder vast dat *isopoliteia* twee verschijningsvormen had. In de grootste groep teksten werd potentieel burgerschap verleend met het oog op langdurige diplomatieke samenwerking (pp. 9-19). Daarnaast zijn er verdragen waarin deze concessie klaarblijkelijk werd gedaan om te reageren op een acute noodsituatie, vaak een oorlogsdreiging. Deze tweede manier van het inzetten van potentieel burgerschap is met een enkele uitzondering beperkt tot het eiland Kreta (pp. 19-21).

Deze constatering vormen het uitgangspunt voor Saba's bespreking van de individuele bronnen. Ze ordent het materiaal op organische wijze, waarbij ze zich liever laat leiden door de bronnen dan door moderne opvattingen over relevantie en categorisering. De behandeling start dan ook met Miletos, de polis waarvandaan de meeste en vroegste bronnen over isopoliteia bewaard zijn gebleven. De overige geografisch bepaalde hoofdstukken behandelen achtereenvolgens Magnesia aan de Meander en Samos; de rest van westelijk Asia Minor; Athene; de eilanden in de Egeïsche Zee; de Peloponnesos en Aitolia; en Kreta. Een laatste hoofdstuk is gewijd aan het gecombineerd voorkomen van isopoliteia en *asylia*, een ander Hellenistisch diplomatiek instrument, waarmee heiligdommen en gebieden onschendbaar konden worden verklaard, ogenschijnlijk als bescherming tegen plundering.

Per inscriptie geeft Saba meestal (een deel van) de brontekst, in de regel voorzien van een Engelse vertaling van haar hand. Daarna biedt zij waar nodig een korte eerste beschouwing van de tekst en bestaande opvattingen daarover, gevolgd door een schets van de situatie in de betrokken steden ten tijde van de verlening van isopoliteia. Tot slot volgt meestal een interpretatie van de gesloten overeenkomst, de verleende privileges, en de interpretatie binnen de kaders die zij in de inleiding heeft gesteld. Aldus geeft Saba een mooi overzicht van het bronmateriaal en biedt ze een hoognodige moderne interpretatie van dit diplomatieke instrument. Toch blijft de lezer met een aantal vragen zitten.

Burgerschap en diplomatie

Door het hele boek heen benadrukt Saba namelijk dat het potentiële burgerschap in Hellenistische isopoliteia-verdragen individuen in staat stelde om van burgerschap te wisselen. Volgens haar was het niet mogelijk om het burgerschap van verschillende steden tegelijkertijd te bezitten (zoals in de Griekse wereld onder Rome meer gebruikelijk werd). Dit strookt echter niet met de huidige gangbare historische opvatting. In ieder geval is het geen uitgemaakte zaak dat het bij het activeren van een verleend burgerschap altijd nodig was om het burgerschap van de oorspronkelijke thuisstad af te leggen.² Saba interpreteert al het materiaal echter volgens deze, zo stelt zij, algemeen geldende regel (pp. 16, 241-242). Hiermee lijkt zij waar het dit aspect betreft toch in een rigide interpretatie van het materiaal te vervallen. De passages die zij aanhaalt om de noodzaak tot het wisselen van burgerschap te ondersteunen, kunnen namelijk even goed gebruikt worden voor een flexibeler interpretatie, waarin het mogelijk was om diverse burgerschapsstatussen te bezitten, terwijl men er slechts één tegelijk actief beoefende door bewoning en participatie in de polis. Volledige implementatie van meerdere burgerschapsstatussen tegelijk was natuurlijk lastig, maar vooral vanwege de evidente onmogelijkheid om zich op meerdere plekken tegelijk te bevinden.

Veel logischer lijkt het dan ook om te veronderstellen dat het in ieder geval tot op zekere hoogte mogelijk was om ook slechts tijdelijk deel te nemen aan de gemeenschap van de andere polis, waarna men toch weer opgenomen kon worden in de burgergemeenschap van de oorspronkelijke polis. Zou de diplomatieke meerwaarde van isopoliteia niet deels hebben gelegen in het faciliteren van vrijere rechten van beweging, bezit en maatschappelijke participatie tussen steden? Op deze kwesties vinden we bij Saba geen bevredigend antwoord. Deze lacune moet deels te wijten zijn aan het gebrek aan informatie over de praktische uitwerking van isopoliteia in de bronteksten. Toch had men juist uit een nieuwe analyse van de door Saba verzamelde bronteksten, frisse inzichten op dit vlak willen verwachten.

Verder probeert Saba op diverse punten in het boek het begrip isopoliteia op een directe lijn te stellen met andere termen uit het Hellenistische diplomatieke discours tussen steden, zoals *philia* (vriendschap), *syngeneia* (bloedverwantschap) en *oikeiotes* (mogelijke vertaling: familiariteit) (o.a. p. 96). Hoewel het onderzoeken van de significantie van dit soort termen een van de sleutels is tot het begrijpen van Hellenistische diplomatie, is Saba's benadering op dit vlak niet altijd overtuigend. Haar behandeling lijkt soms niet te getuigen van een zeer sterke beheersing van de literatuur over deze termen, en is soms al te stellig geformuleerd. Isopoliteia, zelfs wanneer het woord gebruikt wordt als abstracte term, duidt in de regel bijvoorbeeld een welomschreven set afspraken aan, iets wat voor de andere drie termen niet of niet met zekerheid bewezen kan worden. Waar Saba diverse malen probeert te beargumenteren dat wij isopoliteia bij *philia*, *syngeneia* en *oikeiotes* moeten onderbrengen als "pillars of Hellenistic diplomacy" (pp. 23, 97, 102, 136, 234, 244, 254), blijft onduidelijk wat zij hiermee precies bedoelt.

Structuur en redactie

Een ander punt van kritiek geldt de gekozen benadering bij het afdrukken en vertalen van de teksten. Saba kiest ervoor om de bronnen niet altijd in hun geheel op te nemen, waarbij het soms niet glashelder is of er tekst is weggelaten en zo ja, welk deel. Hoewel veel van de geciteerde bronnen daarnaast zijn voorzien van heldere vertalingen door de auteur, geldt dat niet voor allemaal: teksten waarvan een recente vertaling elders beschikbaar is, zijn alleen in de brontaal opgenomen. De soms erg uitgebreide Griekse citaten in de lopende tekst, uit andere inscripties of literaire bronnen, zijn zelfs helemaal nooit voorzien van een vertaling (bijvoorbeeld pp. 4, 23, 39-40, 194-195; zo ook Latijnse, Italiaanse, Franse en Duitse citaten). Saba expliciteert in de inleiding van het boek dat zij geen uitpuittend corpus pretendeert te hebben samengesteld (p. 29). Toch zal het boek door zijn vorm en vanwege het ontbreken van een ander recent werk van dien aard ongetwijfeld deze plaats innemen in de vakliteratuur. Daarom had het opnemen van volledige teksten

met vertaling zeker een meerwaarde kunnen hebben, in het kader van het toegankelijker maken van de toch al vaak hermetische epigrafische bronnen, met name voor studenten en minder talig onderlegde onderzoekers.

Daarnaast had het boek kunnen profiteren van een extra redactionele ronde. Niet alleen zijn er veel kleine talige en typografische ongelukigheden in het boek blijven zitten, ook is de structuur van de tekst soms onhandig of onoverzichtelijk. Zo zijn kernachtige opmerkingen wat versnipperd door het boek heen aanwezig, waardoor de lezer veelvuldig aan het bladeren gezet wordt om te vinden waar een bepaalde conclusie ook alweer werd gemaakt. Ook wordt de lezer soms onverhoeds geconfronteerd met de conclusie van een sectie of zelfs een hoofdstuk, zonder daar door een tussenkopje of witregel op geattendeerd te zijn (bijvoorbeeld pp. 141, 193). De nummering van twee van de geciteerde bronteksten is zelfs omgedraaid (nrs. 28 en 27, p. 135). Van een in de inleiding aangehaalde tekst is een vertaling daar in een voetnoot opgenomen (pp. 9-10 n. 21), terwijl deze voor het overzicht gemakkelijk bij de genummerde tekst in het betreffende kernhoofdstuk gezet had kunnen worden (nr. 5; de vertaling ontbreekt daar klaarblijkelijk vanwege bovengenoemde redenen). De vertaling van een andere tekst die in de inleiding wordt gebruikt, staat dan weer zowel in een voetnoot als bij de genummerde brontekst (p. 20 n. 42; nr. 39, p. 39). Deze en andere structurele onvolkomenheden doen af aan het leesplezier en bemoeilijken soms ook het gebruik van het werk.

Conclusie

Al met al is het boek van Saba een waardevol instrument waarmee de gevorderde onderzoeker snel toegang heeft tot een up-to-date verzameling relevante teksten, voorzien van een zeer welkome hedendaagse interpretatie. Toch kan haar werk niet volmondig genoemd worden als de nieuwe definitieve monografie op dit onderwerp. Zoals het boek zelf al aankondigt, schiet het als corpus op diverse punten tekort. Daarbij laat Saba's analyse van het materiaal, ofschoon vernieuwend ten opzichte van de bestaande opvattingen, op sommige vlakken in grondigheid en samenhang te wensen over.

Sjoukje Kamphorst

Eindnoten

- 1 Gawantka, W. 1975, *Isopolitie. Ein Beitrag zur Geschichte der zwischenstaatlichen Beziehungen in der griechischen Antike*, Beck, München.
- 2 Bijvoorbeeld Mack, W. 2019, "Beyond potential citizenship: a network approach to understanding grants of *politeia*" in *La cité interconnectée dans le monde greco-romain*, (red.) M. Dana & I. Savalli-Lestrade, pp. 61-79 (waarschijnlijk te laat verschenen voor Saba om gebruik te maken van zijn inzichten). Zie ook de bundel Heller, A. & Pont, A.-V. (red.) 2012, *Patrie d'origine et patries électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine*, Ausonius, Bordeaux. Saba lijkt de opvattingen van Ivana Savalli-Lestrade zoals ze naar voren komen in deze bundel niet goed begrepen te hebben. Ook stelt ze dat Olivier Picard in de conclusie van de bundel beargumenteert dat meervoudig burgerschap voor de Grieken wel onvoorstelbaar moet zijn geweest, aangezien geen Griekse stad ooit het bezit van meerdere burgerschapstatussen heeft verboden. Deze opmerking van Picard gaat echter over het tegelijkertijd bezitten van burgerschap van de *koinon* en burgerschap van de polis, en beargumenteert veeleer dat men in de Oudheid zich mogelijk helemaal niet met dergelijke vragen bezighield.